

VALENTÍN PAZ-ANDRADE E A ESCOLA POÉTICA PONTEVEDRESA

Ana Acuña
Universidade de Vigo

Resumo: En primeiro lugar, analízase a presenza de Pontevedra e dos pontevedreses na obra de Valentín Paz-Andrade; en segundo lugar, valórase a pertenza de Paz-Andrade a unha escola poética pontevedresa (cuxo punto de partida se sitúa en Xoán Manuel Pintos) e, por último, alúdese aos estudos de Valentín Paz-Andrade sobre a literatura galega.

Abstract: In the first place, we analyze the presence of Pontevedra and its people in Mr. Valentin Paz-Andrade's literary work. Secondly, we value Mr Valentin Paz-Andrade's belonging to Pontevedra's Poetic school. (This Poetic school starts with Mr Xoán Pintos). Finally, we refer to Mr Valentín Paz-Andrade studies about Galician literature.

Palabras chave: Valentín Paz-Andrade, escola poética pontevedresa, literatura galega, Juan Bautista Andrade, Xoán Manuel Pintos.

Key words: Valentín Paz-Andrade, Pontevedra's Poetic school, Galician Literature, Juan Bautista Andrade, Xoán Manuel Pintos.

INTRODUCCIÓN

Quero comezar agradecendo á organización do Congreso a oportunidade de aprender sobre Valentín Paz-Andrade e falar de Pontevedra e dos seus escritores na propia cidade.

A miña primeira lectura profunda dos textos de Paz-Andrade comezou con motivo da elaboración da antoloxía *Pontevedra Literaria* coeditada polo Concello de Pontevedra en 2007. Nela, o autor que nos convoca está dobremente representado (“poesía” e “outros textos”).

Nesta ocasión, e cun título –quizais– provocador, o obxectivo é dobre:

- Avaliar a presenza de Pontevedra e dos pontevedreses na obra de Valentín Paz-Andrade.
- Valorar a súa pertenza a unha escola poética pontevedresa, coñecida a partir de Juan Bautista Andrade ou Luís Amado Carballo, pero cuxo punto de partida situamos en Xoán Manuel Pintos¹.

Todos eses poetas (Juan Bautista Andrade, Luís Amado Carballo, Xoán Manuel Pintos...) serían, retomando as palabras de don Valentín (1975b: 100) a propósito doutros autores, “nomes miliarios, asincrónicos, mais irmandados”.

PRESENZA DE PONTEVEDRA NA OBRA DE VALENTÍN PAZ-ANDRADE

O HOME NO SEU ESPAZO

Con ese título, consignado por Valentín Paz-Andrade na primeira parte de *La anunciación de Valle-Inclán* (1967), pretendemos repasar os espazos que el retrata. Como veremos a través da súa obra ensaística, os espazos de don Valentín son esencialmente tres: Pontevedra –“berce cultural”–; Valdeorras –“as terras altas da serra”–; e Vigo –“o mar e a prioridade atlántica”.

Estes tres espazos aparecen en Paz-Andrade, ás veces, opostos. Unha mostra pode lerse nos artigos publicados en *Galicia Emigrante* (1957 e que recolle un texto editado dous anos antes na revista *Valdeorras*) e en *Mundo Gallego* (1951a) nos que se opón o cultivo do gran e do millo como metonimia ou sinécdoque de dúas zonas económicas: as terras altas (de gran, centeo) *vs* as terras baixas (vales húmidos ata o mar de millo). Fronte a estas, Vigo móstrase, xa dende o diario *Galicia* (1922a) por el fundado, como o porto máis espléndido da costa occidental europea.

En canto aos espazos citados na poesía de Valentín Paz-Andrade son moitos máis. Deixando á marxe os cronotopos relativos á súa estadia na serra, abordados por Domínguez Alberte (2009), podemos afirmar que na poesía édita de Paz-Andrade abundan os topónimos galegos e do continente americano (illas, ríos, montes, praias, puntos costeiros, comarcas, cidades, países...) por enriba dalgún nome español e portugués. Con todo, só unha vez os seus versos recollen a voz “Pontevedra” e outra o “río Lézé”.

Se a presenza da cidade do Lézé é escasa –pero relevante– na poesía publicada de Valentín Paz-Andrade, non ocorre o mesmo no ensaio. Escribía Eduardo Blanco Amor no prólogo a *La anunciación* (1967: 11) que Paz-Andrade é

1 Incluso se podería situar antes (tal e como considerou o profesor Anxo Angueira no Congreso Xoán Manuel Pintos celebrado en 2011) no Padre Sarmiento.

pontevedrés “una de las maneras máis finas de ser gallego”. Nesa obra, e tal e como indica o prologuista (1967: 13),

Paz-Andrade recoge y anima el ambiente de una tradición inmediata, de una experiencia todavía tan presente y contractual que el autor puede reconstruirla, desde los datos de su atenta niñez pontevedresa, no sólo con sus nombres y apellidos sino con sus voces ya cascadas y con sus ademanes envejecidos

Na mesma liña se describe a cidade na revista *Nodales*. No número correspondente ao ano 1971, Paz-Andrade salienta a perda do mar e destaca os elementos presentes actualmente: o río e a fonte da Ferrería.

A vila xa non ten o mar aos pés, arrollo das Corbaceiras, con piñeiral e toxo cubrindo a Punta de Lourido. As rúas da Moureira perderon o vello arume mariñeiro. Xa non cheiran a redes encascadas nin a salguía de sardiñal. Aquela vida, ao longo de séculos, foi morrendo como condición e medrando como tradición.

Escomasí, a Vila síntese leda do que aínda ten: o río e a fonte. O río á cintura e a fonte no colo. Con mar ou sin mariña, Pontevedra, roseira antiga, sempre vivirá desfollando as súas petalas na iauga, si ben agora sexa doce.

Catro anos despois, nun texto editado na revista *Grial* (1975a), insiste no mesmo aspecto da viuvez de Pontevedra respecto do mar e descríbese tamén o que debe ser Pontevedra antes da chegada de Castelao.

OS PONTEVEDRESES QUE PONTEVEDRA ESQUECE

Este é o título escollido por Valentín Paz-Andrade para unha segunda colaboración enviada á revista *Nodales* (1999) na que pretende “a lembranza púbrica (...) de cara as xeracións vindeiras” e así “render tributo a certos nomes escolleitos” e “poñel-os en perenne comunicación co-a rúa”. Ademais de Xoán Manuel Pintos, a quen cita xa no comezo do texto, Paz-Andrade recupera figuras total ou parcialmente pontevedresas do século XIX (Cuveiro Piñol, González Zúñiga, Enrique Labarta) e do século XX (Said Armesto, Valle-Inclán, Ramón Cabanillas, Castelao e Luís Amado Carballo).

Corenta anos antes, no ensaio *Galicia como tarefa* (1959), enumerábanse pensadores nados en Pontevedra e nos que Paz-Andrade apreciaba influencias do racionalismo francés (Indalecio Armesto, Nicanor Rey, Esperón e Víctor Said Armesto). E na mencionada *La anunciación de Valle-Inclán* (1967: 54-55) Valentín Paz-Andrade presentaba detalladamente o cenáculo pontevedrés que axudou a que o autor de *Femeninas* nacesse como profesional das letras.

Si hemos de apurar la precisión, debemos señalar a la Casa de Matalobos, como localización de tan venturoso evento. (...) Al calor de aquel hogar de las artes se creó una tertulia, numerosa y renovable. (...) Nombres como los de Víctor Said Armesto, Enrique Labarta Posse, Filomena Dato Muruais, Javier Valcarce Ocampo, Torcuato y Renato Ulloa, Gerardo Álvarez Limeses.

Outro aspecto no que Valentín Paz-Andrade centraba a súa ollada foi a imprenta local, pois sen ela non poderían ver a luz as publicacións dos autores citados no parágrafo anterior, e que na época coñecía “una fase de relativo florecimiento” (1967: 57). Por esta razón Paz-Andrade ten a oportunidade de citar a Xoán Manuel Pintos, Indalecio Armesto, Said Armesto...

Aínda debería referirme a outros traballos –“Galiza, Pintos e Castelao” (*Galicia*, 1975b), “Castelao, con Pontevedra ao fondo” (*Grial*, 1975a), “Líneas de afinidad entre Valle Inclán y Castelao” (*Simposio internacional sobre Valle-Inclán*, 1989) e “Juan Bautista Andrade no quincuagésimo ano” (*Faro de Vigo*, 1980)– que acrecentan a listaxe de pontevedreses dignos de recordo, caso de Chariño, Sarmiento, Canitrot, Casto Sampedro, Perfecto Feijoo, Rodríguez Seoane e Juan Bautista Andrade.

Resulta “rechamante” a recuperación de determinadas figuras disidentes como a de Indalecio Armesto e Víctor Said Armesto. O primeiro, en palabras –traducidas por nós– do historiador Xosé Fortes (1995: 269), “era un insubornable heterodoxo de perfil tan acusado que, a pesar do cerco de silencio co que o moderantismo intentou sepultar a súa memoria, ocupa un lugar preeminente na galería de pontevedreses ilustres”. O segundo foi profesor, conferenciante, ensaísta, autor dramático, xornalista, asistente ao faladoiro dos Muruais, activista cultural e sobriño do anterior a quen Indalecio Armesto lle dedicou a súa obra máis importante.

No *Roteiro Xoán Manuel Pintos* (2011), redactado por quen escribe e Xosé Abilleira, deixamos constancia deses nomes ao sintetizar o bulir xornalístico e intelectual na Pontevedra do século XIX. É por esta razón pola que me permito encontrar un paralelismo entre a figura de Valentín Paz-Andrade e Xoán Manuel Pintos. Aínda que outros estudosos compararon a figura de Paz-Andrade coa de Castelao e coa de Ramón Otero Pedrayo, consideramos que os dous xuristas nados no Burgo tiveron unha presenza pública semellante, aínda que en séculos contiguos: ben recuperando escritores, ben reclamando a dignidade do noso pobo e do noso idioma.

Se a biografía de Xoán Manuel Pintos (1811-1876) abrangue “boa parte dunha convulsa e complexa centuria” (Acuña/Abilleira, 2011: 7), o mesmo ocorre coa biografía de Valentín Paz-Andrade (1898-1987). Un e outro documentaron problemas básicos que teñen que ver coa consciencia e reivindicación da

nosa lingua, cultura e país. A mellor proba da sensibilidade social de Paz-Andrade foi a descrición e estudo da situación económica de Galicia (con especial atención á emigración, ao campo galego, ao mar e á industrialización), así como a súa dedicación ao xornalismo (“ferramenta, ben ao servizo dunha causa (...) ou dunha estratexia profesional, económica e empresarial” no pensar de Víctor Freixanes [2012: 44]).

A ESCOLA POÉTICA PONTEVEDRESA

Enténdese nesta exposición por “escola poética pontevedresa” aquela formada por escritores nados na cidade do Lérez. O termo ten sido polémico nas historias da literatura galega, pois á diversidade de denominacións² hai que engadir a diversidade de opinións sobre os fundadores, as influencias e os precedentes³.

Non está no ánimo de quen isto redacta volver sobre aspectos controvertidos. Considero prioritario, como fixo Valentín Paz-Andrade, recuperar os nomes dos integrantes nesa escola, coetáneos do noso protagonista. Neste sentido, a consulta do arquivo familiar do poeta Xoán Vidal Martínez permitiunos incluso recuperar algún texto deses nomes descoñecidos, caso de José Casaldelrey.

Inicialmente, a “escola poética pontevedresa” designou os asistentes a un faladoiro instituído por Juan Bautista Andrade nun piñeiral da súa propiedade á beira do Lérez. Ata ese lugar desprazáranse Luís Amado Carballo, Xoán Vidal Martínez, Valentín Paz-Andrade⁴, José Casaldelrey, Nóvoa Gil, Viñas Calvo, Díaz Herrera, Xosé Sesto, etc.

Aos 50 anos da morte de Juan Bautista Andrade (1887-1930), o sobriño escribiu no *Faro de Vigo* (1980: 24) sobre o faladoiro e explicou o seu papel no arrombamento de *Diana de gaita* (1930) a petición do tío.

CONEXIÓNS E UNIDADES XERACIONAIS: JUAN BAUTISTA ANDRADE E VALENTÍN PAZ-ANDRADE

Con motivo da dedicatoria do Día das Letras Galegas reproducíuse insistentemente a cita de Valentín Paz-Andrade na que recoñece a súa formación ao carón

2 Véxase Ricardo Carballo Calero (1989).

3 Faustino Rey Romero (1953) e Ramón González Alegre (1954) valoraron a influencia de Juan Bautista Andrade sobre Luís Amado Carballo. Ricardo Carballo Calero (1975) e Manuel María Fernández Teixeiro (1996), entre outros, preferiron a denominación de escola de Amado Carballo por ser este o mestre. Xosé Ramón Pena (1996) considerou a Xoán Vidal Martínez como precursor. Luís Alonso Girgado (1998), por último, citou a Juan Bautista Andrade como precedente en castelán e Xoán Vidal Martínez en galego.

4 É de supoñer que Valentín Paz-Andrade acompañaría o seu tío nesa e noutras ocasións como a sinalada por Xosé Filgueira Valverde (1991), por exemplo á casa do médico Enrique Ballina.

do tío, o poeta Juan Bautista Andrade. A morte de Juan Bautista Andrade supuxo para Valentín Paz-Andrade (1980: 24) a perda do “primeiro mestre” “tanto nas loitas da vida como na apertura dos horizontes do espírito. No sentimento da Terra e na forxa da cultura”. Explicaba tamén Paz-Andrade nese mesmo traballo que só puido chorar a morte do tío ao apertar a Castelao, o segundo mestre.

Isto lévame a unha pregunta: por que Castelao tivo un biógrafo excepcional en Valentín Paz-Andrade e Juan Bautista Andrade non? Resulta curioso que, fronte á cantidade de autores pontevedreses recuperados por don Valentín nos estudos enumerados no apartado anterior, Juan Bautista Andrade ocupou un único ensaio curto e con motivo do XXV aniversario da súa morte. Concordo con Faustino Rey Romero (1953: 211) en que a hora do poeta Juan Bautista Andrade aínda non soou.

O epistolario édito de Valentín Paz-Andrade (Portela/Díaz Pardo, 1997: 241) ofrece unha única carta de Juan Bautista Andrade, datada o 14/12/1921 e dirixida ao sobriño aínda mobilizado en Marrocos. Dado o seu carácter senlleiro procede ler a misiva atentamente e analizar, ademais da especial relación familiar, a conciencia da influencia literaria. Juan Bautista Andrade, rodeado por dous amigos e asistentes ao faladoiro (son mencionados Barros e Casaldelrey), escribe:

A veces encuentro que salta una remembranza de mi manera de hacer, en medio de tu prosa. Y esas muestras de mi influencia literaria en tus escritos, me envanece un poco. ¡Satisfacciones de padre espiritual!

Non obstante, a influencia iría nos dous sentidos e así o advirte Xosé Filgueira Valverde (1991: 31 ss) na homenaxe a don Valentín:

Penso que Valentín, que penetrara con el nos versos, non deixaría de exercer-lo recíproco influxo nas roitas do mestre, cando daba no diario *Galicia* os “Enfoques” con resonancias das “greguerías” e do Juan Ramón...

Alude Filgueira Valverde á sección “Enfoques” que recollía as colaboracións de Juan Bautista Andrade no xornal *Galicia* de Vigo. A comparación, por exemplo, entre un “Enfoque” dedicado a Vigo por Juan Bautista Andrade e un artigo escrito por Valentín Paz-Andrade permitíranos entender mellor a afirmación de Filgueira. Repárese na exaltación que Juan Bautista Andrade (traballador do concello de Pontevedra) redacta sobre Vigo e que só pode entenderse no contexto das conversas amicais e familiares co sobriño (xa daquela preocupado polo porvir da economía pesqueira de Vigo a pesar da presenza continua na cidade do Lérez).

“Enfoques” por Juan Bautista Andrade (*Galicia*, nº 2, 26/7/1922)

Vigo nos da la impresión de un gran pueblo hecho apresuradamente, al modo de como se construyen los pabellones para una exposición y verdaderamente esto es: una ciudad-exposición, donde todos los días se trabaja con ansia febril para inaugurarla cuanto antes universalmente. (...)

Resueltamente Vigo acomete la empresa de su **engrandecimiento**⁵, levanta su prosperidad con un orgullo que le es legítimo, estribándose en el fiador opulentísimo de sus audacias económicas: el **Atlántico**; fiador que, si a veces puede sufrir amagos de quebrantamiento, es inmortal en los destinos prósperos de la Humanidad.

“El porvenir de Vigo en el porvenir de Galicia” por Valentín Paz-Andrade (*Galicia*, nº 5, 29/7/1922)

Vigo es el pueblo de Galicia que, a la hora presente, tiene planteados, con más acusada energía, **problemas de engrandecimiento**. Vigo proyecta todos los días espiritualmente sobre el futuro, el sueño grandioso de su prosperidad. (...)

Mientras Vigo no sea lo que merece: el puerto más espléndido de la costa occidental europea, Galicia vivirá incapacitada para la vida intercontinental.

Galicia y Vigo tienen destinos iguales, tienen un mismo porvenir: el mar.

Vigo es el **Atlántico** –el Atlántico camino de América y el Atlántico ruta celta– y Galicia es, antes que nada, el pueblo llamado a llenar ese mar con la gloria de una nueva cultura.

En canto á presenza de Juan Bautista Andrade na poesía de don Valentín, esta apréciase de maneira directa na dedicatoria do poemario inédito *Sangue na neve. Etopea da serra* (1937) e do édito *Sementeira do vento* (1968). As restantes pegadas son indirectas e a través dunha serie de motivos que máis adiante exemplificaremos.

En Valentín Paz-Andrade encóntranse textos nos que, apropiándonos nas palabras de Xosé Ramón Pena (1982: 29) a propósito das similitudes entre Juan Bautista Andrade e Luís Amado Carballo e mudando eses nomes para os de Juan Bautista Andrade e Valentín Paz-Andrade, quizais non haxa unha relación de dependencia

antes ben, son sen dúbida, lugares comuns que aparecen espallados en numerosos poetas desta época que toman o rural e a fictio personae, a presenza do inanimado con voz propia como clave do seu devir poético.

5 Neste e no seguinte texto, marco en negra as palabras clave.

No fondo de todo estaría unha constante da nosa literatura (o canto da terra) na que teñen insistido moitos escritores de comezos do século XX abondo lidos. Aí está o *Índice de utopías gallegas* de Evaristo Correa Calderón e que insistía nunha serie de “notas para una psicología de la raza” ou as peculiaridades da poesía galega sinaladas por Ramón González-Alegre (1954), libros de cabeceira, por exemplo, dalgúns poetas de Benito Soto.

Neste sentido, tal e como indicou Xosé Ramón Pena, o hilozoísmo –a estética de vangarda creada pola escola poética pontevedresa– sería un lugar de encontro entre a literatura paisaxística tradicional galega (Noriega Varela e Cabanillas) e as correntes de vangarda.

Volvendo ao noso Paz-Andrade, podemos afirmar que mantivo contacto, tanto coa literatura paisaxística máis tradicional (velaí o seu interese por Ramón Cabanillas a quen cita e estuda), como coa nova cultivada no faladoiro do seu tío Juan Bautista Andrade no piñeirial da Fillagosa.

Se un deses lugares comúns é a paisaxe (natural e humana), na obra poética de don Valentín como na do seu tío Juan Bautista Andrade perfilanse insistentemente outros como a emigración e a morte.

- Emigración: en “Las aldeas” (*Al amor del terruño*) de Juan Bautista Andrade e en “Caladas nais” (*Canto do pobo disperso*), “As casas da serra” (*A serra*), “O lastre da soidade” (*Canto reuncial de Galiza*) de Valentín Paz-Andrade.
- Natureza (humana e animal): en “Los majadores” (*Al amor del terruño*) de Juan Bautista Andrade e en “A malla” (*A serra*) de Valentín Paz-Andrade; en “La parábola del gallo” (*Diana de gaita*) de Juan Bautista Andrade e en “Galo na neve” (*Sangue na neve*) de Valentín Paz-Andrade; en “Los pinos” (*Al amor del terruño*) de Juan Bautista Andrade e en “O símbolo do árbore”, “O pino de Beni-Hassan” (*Alborada*), “Os alciprestes do pazo” (*Cen chaves de sombra*) de Valentín Paz-Andrade.
- Morte: en “Camposanto” (*Homenaje a Juan Bautista Andrade*) de Juan Bautista Andrade e en “Veño da morte”, “Pequeno testamento” (*Cen chaves de sombra*) de Valentín Paz-Andrade.

Estes lugares resúmense nos dous cantos propios de Paz-Andrade e do seu tío: o canto paisaxista e o canto civil. A solidariedade e o compromiso da obra poética de don Valentín (xa sinalados por Domínguez Alberte [2012: 62]) son elementos que o mesmo Paz-Andrade valorará tamén na literatura galega do XIX e do XX (como trataremos no penúltimo apartado).

Adoita explicarse o tardío canto poético de Valentín Paz-Andrade como produto das “particulares experiencias de clausura, de convivencia coas xentes da serra no seu propio esgrevio contorno” (Domínguez Alberte, 2012: 61) no con-

texto da guerra civil (Domínguez Alberte, 2005 e 2009). Con todo, é posible retrotraer ese canto ata os anos 20 coa escrita de dúas prosas poéticas para a revista *Alborada* (1922b). Xa daquela, nunha situación bélica, Paz-Andrade sentíase coma unha árbore fóra de lugar:

O símbolo da árbore

O home trasprantado a chan estrano, espatreado, remeda o sino dos árbores deterrados en esóticos parques, anémicos e tristeiros pol-a saudade do bosque onde eran réis –é un prisioeiro ceibe, que non recobrará a propia soberanía, entramentras se non restituía a Terra que o modelóu.

A continuación exemplifica co piñeiro:

O pino de Beni-Hassan

comprendín con visión d-irmán a traxedia do seu desterro. O pino celta, desmedrado, raquíteco (...) añoraba ó húmido agarimo das néboas norteñas (...) Sintin unhas anseas, fondas e apremiadoras, de evitar que morrera sin coñece-re a sua Terra. (...) Il, árbore d-outras terras, era aló (...) tan estrano como eu, home d'outros pobos, galego, antre mouros e berberiscos. Trasprantado o cume do Castrove, o arbore sentiríase repatreado.

Para o profesor Gregorio Ferreiro Fente (2006: 68) son “os poemas escritos nos anos da guerra” aqueles que “se manifestan como máis instalados no movemento” da xeración de 1925 pola súa compoñente de animismo panteísta sen que merezan o apelativo de hilozoísta⁶:

tanto por careceren dunha disposición formal imaxinista, como por expresaren un pesimismo existencial pouco acorde co sensualismo fruitivo propio desta tendencia poética. Son poemas nos que hai, iso si, unha presenza constante da Natureza (...) pero que aquí constitúe un mundo alegórico a través do que se pretende expresar, unhas veces con fondo lirismo e outras con simples recreacións descritivas, o padecemento físico e espiritual dun poeta que se sente agredido, alienado, fóra do seu medio.

Xa indicamos como o padecemento de Valentín Paz-Andrade na guerra de Marrocos puido motivar as prosas poéticas sobre as árbores e, nos primeiros pasos do oficio literario, empregaría as ferramentas propias dos asistentes ao piñeiral da

6 Compárese coa opinión de Domínguez Alberte (2005: 37 ss) que si ve trazos comúns co mentor do hilozoísmo na personificación e plasticidade das imaxes.

Fillagosa. Esa natureza, tan presente nos primeiros anos, irá desaparecendo ou mudando a súa presenza consonte as lecturas e a vida...

Por último, consideramos necesario referirnos a aquelas páxinas do Paz-Andrade ensaísta que abordou as formas vivas da paisaxe (*Grial*, 1964 e *Galiza lavra a súa imaxe*, 1985) e nas que atendeu aos paxaros, ás árbores e aos camiños. Valentín Paz-Andrade chega a opoñer o melro e a cegoña como símbolos da terra galega e da terra castelá e cita uns versos do poemario do seu tío sobre os paxaros e procedentes do poemario *Diana de gaita*:

El pájaro abrió con su pico
la puerta a la azul primavera.
Su canto fue el prólogo lírico
del libro de amor de la tierra.

MOTIVOS COMÚNS Á ESCOLA POÉTICA PONTEVEDRESA. ALGÚNS EXEMPLOS

Referímonos antes a unha cita de Xosé Ramón Pena (1982: 29) na que se dicía que, máis que relacións de dependencia, habería que falar de lugares comúns espallados en numerosos poetas da escola lírica pontevedresa. A continuación mostramos poemas de Juan Bautista Andrade, Luís Amado Carballo, Xosé María Álvarez Blázquez (dunha xeración poética posterior) e de Valentín Paz-Andrade cuxo motivo común é o faro.

Lo mejor del puerto (*Diana de gaita*, 1930)

Lo mejor del puerto, el faro
apóstol de los navíos
que navegan descarriados.
Después del faro, el sereno
narcisismo de la nave
en el espejo del puerto...

O Faro (*Proel*, 1927)⁷

Primeira man amiga
qu'o emigrante estreita,
foguete debecente
nas festas da galerna.
(...)

7 Sobre este texto de Luís Amado Carballo, escribiu Juan Bautista Andrade: "Tal vez la mejor del libro (Poesía) Es algo serio". (Pena, 1982: 30).

Pano da derradeira despedida
 lazariño dos barcos.
 Arbol decote orfo
 de ponlas e paxaros.

Que como Cristo vas encol das ágoas
 estendendo os teus brazos,
 mirando pol-a vida dos que dormen,
 na cruz da escuridá, dependurado. (...)

Meu faro (*Arco da vella*, 1932-34)

Hei de poñer axina
 na miña fronte ergueita
 unha estrela: a ensiña
 i-o proel, para a miña
 corredoira non feita.

Farol de Montedor (*Sementeira do vento*, 1968)

Calaran os miñotos campanarios
 na ribeira transida polas cruces
 que coroan mariños camposantos,
 e entre dúas fronteiras,
 a fronteira do día e a do mar,
 anunciada sería
 con palabras de apóstolo da noite
 a túa paternidade de fulgor.

Xa estendías os teus brazos
 como así foran dúas aspas bíblicas,
 remadoras nas tebras, que amodiño
 circunvogan o ar,
 derramando nas sílabas de ouro
 latexos florecidos
 no argonáutico sangue que manara
 dos compases de Sagres,
 e tiña que tomar acentos épicos
 nas oitavas de Camoes.

Subido ao promontorio
 onde trobara Dom Dinis en tempos
 “fros do verde pino”,
 ditas o teu sermón ás ondadas,
 predicas transparencia ao neboeiro,
 crismas a faz de can das tempestades
 con hisopo de luz,
 pra levar a túa mensaxe lonxe, lonxe...
 onde poidan collelo
 os ollos catacegos das traíñeiras
 á deriva na mesta escuridade.

Máquina e pedra inertes convertida
 en torres de saudades,
 noite tras noite acesa pola chama
 das arelas do pobo.
 Voces humanas semellan traducidas
 á linguaxe de luz,
 aos cantos de rimada refulxencia
 da túa caracola alumeada,
 que o seu aceno solidario mandan
 aos que no mar entebrecido loitan
 sen amparo no brillo dunha estrela.

A ESCOLA PONTEVEDRESA NAS PUBLICACIÓNS PERIÓDICAS E NA MEMORIA XERACIONAL

O termo “escola poética pontevedresa”, baseada no feito de xurdir en Pontevedra, tamén nos permite aludir a unha serie de conexións e unidades xeracionais (Casas, 2000).

Entre os fundadores recoñecidos pola crítica (Juan Bautista Andrade, Luís Amado Carballo ou Xoán Vidal Martínez) e os actuais poetas pontevedreses habería unha serie de conexións a través de distintas unidades xeracionais que podemos enumerar a través de publicacións periódicas (*Alborada*; *Cristal*; *Ciudad*, *Finisterre* e *Litoral*) ou con outros termos (xeración do 25, xeración do 36, colección Benito Soto, colección Hipocampo Amigo...).

As revistas recordan dun xeito moi vivo, a colleita cultural de cada tempo. Son coma espellos, onde se reflicten feitura e actitudes, ábrennos horizontes non sospeitados, fornécennos datos que só nelas podemos atopar. Con estas palabras, baseadas nunhas declaracións de Xosé Filgueira Valverde, queremos enumerar

algunhas das publicacións periódicas nas que colaboraron ou se recuperaron os poetas da escola pontevedresa. Despois de *Alborada* (1922), revista fundada por Xoán Vidal Martínez, e na que participan, ademais, Luís Amado Carballo e Valentín Paz-Andrade, debemos citar:

- *Cristal* (1932-33), fundada por Xoán Vidal Martínez e Xosé Mª Álvarez Blázquez, na que colaboran membros dunha nova xeración poética iniciada en Pontevedra e na que se recuperan figuras como Juan Bautista Andrade e Luís Amado Carballo. Ademais participan Víctor Said Armesto, Renato Ulloa, Gerardo Álvarez Limeses, Rafael Lois Teijeiro, Antonio Díaz Herrera, Rafael Lois...
- *Ciudad* (1945, 1947) recolle un poema en galego e unha prosa de Juan Bautista Andrade. O feito de encontrar un texto na nosa lingua apunta á necesidade dun estudo serio da obra de Juan Bautista Andrade (aínda continúa desaparecido poemario galego *Cantarela*).
- *Finisterre* (1945) acolle un artigo e versos inéditos de Juan Bautista Andrade.
- *Litoral* (1953, 1955 e 1956) recompila artigos sobre Juan Bautista Andrade e textos do poeta, especialmente con motivo do XXV aniversario da súa morte en 1955.

Os tres xornais citados en último lugar son froito dunha suma de individualidades que antes crearan a colección Benito Soto. Tal era a súa identificación coa existencia dunha escola poética pontevedresa que participan na homenaxe que esta cidade lle tributa a Juan Bautista Andrade no XXV aniversario da súa morte (e que consistiu nunha comida⁸ e na elaboración dun folleto) e preparan o especial en *Litoral*.

Un dos seus membros, Sabino Torres, citaba entre as súas primeiras lecturas poéticas a Juan Bautista Andrade e Luís Amado Carballo. Isto explica que, cando moitas décadas despois crea a colección poética Hipocampo Amigo, proxecta reeditar *Diana de gaita*. Segundo nos indicou Sabino Torres, a reedición contaría cun prólogo de Valentín Paz-Andrade e sería ilustrada por Rafael Alonso.

Trala morte de Juan Bautista Andrade e Luís Amado Carballo, os demais poetas da Fillagosa serán os encargados de que a memoria dos seus compañeiros non se perda. Neste sentido debemos entender o interese de Xoán Vidal Martínez, Xosé Mª Álvarez Blázquez ou Valentín Paz-Andrade por transmitir a memoria dos mortos aos autores novos.

8 Grazas ao arquivo familiar de Xoán Vidal Martínez posuímos documentación gráfica.

O labor calado de Paz-Andrade pola recuperación de Amado Carballo e de Juan Bautista Andrade queda patente no traballo de Xosé Ramón Pena (1982: 29). Este deixou constancia futura de que

Mercé á amabilidade de D. Valentín Paz-Andrade, podemos ollar un texto de *Proel* dedicado por A. Carballo a B. Andrade; nel aparecen numerosas anotacións do autor de *Diana de gaita* que tal vez resulte interesante mostrar.

Ademais, o profesor Pena (1982: 11) confesou que foi Valentín Paz-Andrade quen o puxo en contacto con Xoán Vidal Martínez para poder investigar sobre Luís Amado Carballo.

Xoán Vidal Martínez, pola súa parte, inmortalizou o nome dos seus compañeiros falecidos nos seus poemas. En *Los senderos inútiles* (1956) dedícalle un texto a Valentín Paz-Andrade, en *Voz y memoria* (1986) recorda moitos pontevedreses (Juan Bautista Andrade, Luís Amado Carballo, Valentín Paz-Andrade, Gerardo Álvarez Limeses, Urbano Rodríguez Moledo, Evaristo Mosquera, Modesto Bará, Pintos Fonseca...), sobre todo os marcados pola Guerra Civil. O poema escrito para Valentín Paz-Andrade, por exemplo, ten como motivo a guerra e os soldados (a guerra, segundo nos contou a descendencia de Xoán Vidal, foi un tema común con Paz-Andrade).

Será a filla de Xoán Vidal Martínez, Aurora Vidal Caramés, quen en *Páxinas da memoria* (2009) recupere todos eses nomes (Juan Bautista Andrade, Luís Amado Carballo, Valentín Paz-Andrade...) en distintas dedicatorias e artigos. O dedicado a don Valentín leva un título moi significativo: “Baixo «Cen chaves de sombra»”.

VALENTÍN PAZ-ANDRADE CRÍTICO DA LITERATURA GALEGA

O canto civil, tan presente na obra poética de Valentín Paz-Andrade, será tamén valorado por el nos poetas galegos do século XIX e XX e así o manifesta nos seus ensaios. Os propios títulos escollidos por Paz-Andrade son abondo significativos: “O canto civil de Pintos a Cabanillas” (*Galicia lavra a sua imagen*, 1985), “Cabanillas e Curros” (*La Voz de Galicia*, 1976), “Vidas converxentes e mortes paralelas” (*Grial*, 1979), “O home e o poeta en Curros” (*Lar*, 1951b), “Galiza, Pintos e Castelao” (*Galicia*, 1975b), “Perpectiva e contrapunto da obra de Blanco Amor” (*A Nosa Terra*, 1993)...

A admiración por estes escritores advírtese tamén na obra poética de Paz-Andrade. Así, no final da prosa poética “O pino de Beni-Hassan” (*Alborada*, 1922b) cita a obra de Cabanillas *Vento mareiro*; Pondal, Aquilino e Cabanillas aparecen citados en *Sementeira do vento*; Xoán Manuel Pintos e Ramón Otero Pedrayo lémbrense en *Cen chaves de sombra*; Lorenzo Varela nos *Poemas soltos* e Castelao,

sobre todo, no *Pranto matricial*. Aínda teríamos que deixar constancia dos poetas medievais, da lírica popular, Rosalía, Manuel Antonio, Leiras, Noriega, Crecente Vega, Pimentel e Seoane.

No ensaio *Galiza lavra a sua imagen* (1985: 95) Valentín Paz-Andrade redacta unha historia literaria⁹ que lembra o inicio da nosa disertación: o comezo da escola pontevedresa en Xoán Manuel Pintos. O renacemento novecentista das letras e o pensamento galegos teñen un rexo acento social xa indicado por Castelao. O libro auroral sería *A gaita gallega* de Xoán Manuel Pintos. Este tería unha vida paralela á de Francisco Añón, o cantor do exilio, con modelos de rebeldía diferentes (na vida e na obra). A continuación ergueríase Pondal que adquiriu unha conciencia fonda da terra. Dous anos despois Rosalía foi o milagre do corazón humano. Ela e Curros foron a cruz e a cara da mesma moeda, pois o ourensán queimaría a vida na loita. Por último abórdase a figura de Cabanillas cuxo nacemento cadrou co pasamento de Xoán Manuel Pintos.

CONCLUSIÓN

Ata aquí quixemos facer “aboiar un ramallo de nomes” que están mergullados no fondo do esquecemento. Eses nomes que “con ou sin púbricos homaxes terán sempre brillo propio” (Paz-Andrade, 1999: 50). É o caso de Juan Bautista Andrade que merece ser coñecido, como Xoán Manuel Pintos, polo seu gaiteiro e polo seu tamborileiro (Manuel e Fuco de Abelenda en *Diana de gaita*).

Esperamos que unha futura investigación da vida e obra do poeta da Fillagosa acabe sendo un estudo dunha estirpe de poetas ata Valentín Paz-Andrade (que tamén se atreveu a traducir ao galego textos do seu tío)¹⁰. Xa Filgueira Valverde sinalou que “Juan Bautista Andrade, como Álvarez Jiménez, alcanzou o raro don de verse continuado por unha estirpe de escritores que fan dobremente perdurable o seu nome” (Arquivo Filgueira Valverde, Museo de Pontevedra)¹¹.

9 Nese intento de historiar a literatura galega tamén se atoparán referencias á época medieval, aos Séculos Escuros e profundarase no XIX (autores, temas...), na literatura do exilio e da emigración.

10 En *Galicia como tarea* (1959: 154) lemos a seguinte tradución duns versos de *Diana de gaita*:

A gaita vai ceibando
cintas de voz ao vento.
A gaita vai deixando
pol-o axul seu alento.
Fuco de gaiteiro
Chuco d’Abelenda
de tamborileiro.

11 O Arquivo Filgueira Valverde (Museo de Pontevedra) conta con diversa documentación, édita e inédita, que redactou o profesor Filgueira Valverde sobre Juan Bautista Andrade. O noso agradecemento á arquiteira María Xesús Fortes Alén.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Abilleira, Xosé e Ana Acuña (2011): *Roteiro Xoán Manuel Pintos*. Pontevedra: Concello de Pontevedra.
- Acuña, Ana, Carme Blanco Ramos, Eloi Gestido de la Torres e Xosé Abilleira Sanmartín (2007): *Pontevedra literaria*. Pontevedra: Concello de Pontevedra e Fundación CaixaGalicia.
- Alonso Girgado, Luís (1998): “Introducción” en Xoán Vidal Martínez: *Poemas galegos*. Santiago de Compostela: Follas Novas, 9-23.
- Álvarez Blázquez, Xosé María (2008): “Arco da vella”, en *Os poetas galegos (1936)*. *Antoloxía consultada de Xosé Filgueira Valverde*. Pontevedra: Museo de Pontevedra/Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 305-313.
- Andrade, Juan Bautista (1915): *Al amor del terruño*. Barcelona: Manuel Marín editor.
- (1922): “Enfoques”, *Galicia* 2, 1.
- (1930): *Diana de gaita*. Madrid: Espasa Calpe.
- Blanco Amor, Eduardo (1967): “Prólogo” en *La anunciación de Valle-Inclán*. Buenos Aires: Losada, 7-15.
- Calvo, Tucho (2011): *Valentín Paz Andrade, a memoria do século XX*. Cesuras: Biblos Clube de Lectores.
- Carballa, Xan (2010): “Valentín Paz Andrade, un corazón de xornalista”, en *Xornalistas con opinión 2. Vinte biografías*. Vigo: Editorial Galaxia, 195-208.
- Carballo Calero, Ricardo (1981 [1962]): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Editorial Galaxia.
- (1982): *Libros e autores galegos. Século XX*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- (1989): *Estudos e ensaios sobre literatura galega*. A Coruña: Edicións do Castro.
- Casas Arturo (2000): “A poesía galega entre 1916 e 1936”, en *O século XX: a literatura anterior á Guerra Civil*. A Coruña: Hércules Ediciones, 85-213.
- Castro Voces, Antonio (2001): “Aproximación á figura histórica de D. Valentín Paz-Andrade (1898-1987)”, *Cadernos do Instituto de Estudos Valdeorreses* 10, 83-118.
- Correa Calderón, Evaristo (1929): *Índice de utopías gallegas*. Madrid: Compañía Iberoamericana de Publicaciones.
- Domínguez Alberte, Xoán Carlos (2005): “A poesía do desterro de Valentín Paz-Andrade e outros textos”, en *Actas do II Congreso Manuel Luís Acuña*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 23-42.
- (2009): “A montaña na poesía de Valentín Paz Andrade”, *A Trabe de Ouro* 78, 249-263.

- _____ (2012): “A produción literaria ourensá de Valentín Paz Andrade”, *Raigame* 36, 59-63.
- Fernández del Riego, Francisco (1997): “Paz-Andrade no mundo das letras”, en *O legado xornalístico de Valentín Paz Andrade*. A Coruña: La Voz de Galicia, 109-111.
- Freixanes, Víctor F. (2012): “Paz-Andrade. Lembranza do xornalista”, en *Valentín Paz Andrade. Galiza como tarefa*. A Coruña: Fundación Luís Seoane, 41-45.
- Fernández Teixeiro, Manuel María (1996): “Poetas entre a tradición e a modernidade. Luís Amado Carballo e a súa escola poética”, en *Historia da Literatura Galega*, Vigo: A Nosa Terra/AS-PG 3, 865-869.
- Ferreiro Fente, Gregorio (2006): “Valentín Paz Andrade: poemas escritos na guerra”, en *Guerra Civil e literatura galega (1936-1939)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 63-69.
- Filgueira Valverde, Xosé (1991): “Valentín Paz Andrade na cultura galega”, en *Homenaxe a Valentín Paz Andrade*. Pontevedra: Diputación Provincial, 25-33.
- Fortes, Xosé (1995): *Pontevedra en el espejo del tiempo*. Pontevedra: Caixanova.
- González Alegre, Ramón (1954): *Poesía gallega contemporánea. Ensayo sobre literatura gallega*. Pontevedra: Gráficas Torres.
- _____ (1965): *Por entre el arpa y la saudade. Viajes gallegos*. Vigo: Ediciones A.B.
- Homenaje al poeta Juan Bautista Andrade*. Pontevedra: Artes gráficas Faro de Vigo, 1956.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1970): “Prólogo”, en *Luis Amado Carballo. Obras en prosa e verso*. Vigo: Edicións Castrelos, 7-15.
- _____ (1990 [1984]): *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Edición Xerais de Galicia.
- Paz-Andrade, Alfonso (1997): “Un home pouco común”, en *O legado xornalístico de Valentín Paz Andrade*. A Coruña: La Voz de Galicia, 121-125.
- Paz-Andrade, Valentín (1922a): “El porvenir de Vigo en el porvenir de Galicia”, *Galicia*, 5. Reproducido en *Xornalistas con opinión 2. Escolma de textos*. Vigo: Editorial Galaxia, 2010, 199-200.
- _____ (1922b): “O símbolo do árbore” e “O pino de Beni-Hassan”, *Alborada*, número extraordinario. Edición facsímile. Barcelona: Sotelo Blanco, 1990, 97-100.
- _____ (1950): “Castelao. El hombre y el artista”, *La Noche* Suplemento del sábado 14.
- _____ (1951a): “El agua, la tierra y el vino”, *Mundo Gallego* 1, 7-8.
- _____ (1951b): “O home e o poeta en Curros”, *Lar* 213, 35 e 38.
- _____ (1951c): “A voz de Curros”, *Tápal* 5, 25.

- _____ (1955a): “Galicia, el hombre y la mar”, *Galicia Emigrante*, 16-17.
- _____ (1955b): “Estampa económica de Valdeorras”, *Valdeorras*, 3-4.
- _____ (1957): “Estampa económica de Valdeorras”, *Galicia Emigrante*, 16-17.
- _____ (1959): *Galicia como tarea*. Buenos Aires: Ediciones Galicia del Centro Gallego de Buenos Aires.
- _____ (1964): “As formas vivas da paisaxe”, *Grial* 3, 95-98.
- _____ (1967): *La anunciación de Valle Inclán*. Buenos Aires: Losada.
- _____ (1971): “A fonte da Ferrería”, *Nodales*, s.p.
- _____ (1975a): “Castelao, con Pontevedra ao fondo”, *Grial* 47, 102-107.
- _____ (1975b): “Galiza, Pintos e Castelao”, *Galicia* 604, 100-101.
- _____ (1976): “Cabanillas e Curros”, *La Voz de Galicia*, 16 de maio. Reproducido en *O legado xornalístico de Valentín Paz Andrade*. A Coruña: La Voz de Galicia, 1997, 63-67.
- _____ (1979): “Vidas converxentes e mortes paralelas”, *Grial* 65, 311-319.
- _____ (1980): “A Escola da Fillagosa”, *Faro de Vigo*, 5 de setembro, 24.
- _____ (1982): *Castelao na luz e na sombra*. Sada: Edicións do Castro.
- _____ (1985): *Galicia lavra a sua imagen*. Sada: Edicións do Castro.
- _____ (1989): “Líneas de afinidad entre Valle-Inclán y Castelao”, en *Simposio internacional sobre Valle-Inclán*. Madrid: Ministerio de Cultura, 251-255.
- _____ (1993): “Perspectiva e contrapunto da obra de Blanco Amor”, *A Nosa Terra* 3, 7-11.
- _____ (1997): *Epistolario*. Sada: Edicións do Castro. Edición ao cuidado de Charo Portela e Isaac Díaz Pardo.
- _____ (1999): “Os pontevedreses que Pontevedra esquece”, *Nodales*, 50.
- _____ (2012): *Poesía completa*. Vigo: Edición Xerais de Galicia. Ed. Gregorio Ferreiro Fente.
- Pena, Xosé Ramón (1982): *Luis Amado Carballo*. A Coruña: Nós.
- _____ (1996): *Manuel Antonio e a vangarda*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións.
- Portas Ferro, Xesús (2012): “Unhas sondaxes en Valentín Paz Andrade”, *Encrucillada* 177, 47-63.
- Portela, Charo (1998): *Valentín Paz Andrade: escritor, xornalista e poeta, avogado, político e empresario*. Vigo: Ir Indo Editorial.

- Rey Romero, Faustino (1953): “Juan Bautista Andrade fundador de la escuela lírica pontevedresa”, *Faro de Vigo*, número especial conmemorativo do centenario, 211.
- Valcárcel, Xulio (2012): “Valentín Paz-Andrade, escritor”, en *Valentín Paz Andrade. Galiza como tarefa*. A Coruña: Fundación Luís Seoane, 101-105.
- Varela Jácome, Benito (1953): *Poetas gallegos. (Las mejores poesías)*. Santiago de Compostela: Porto y Cía Editores.
- Vidal Caramés, Aurora (2009): *Páxinas da memoria*. Pontevedra: El Taller del Poeta.
- Vidal Martínez, Xoán (1956): *Los senderos inútiles*. A Coruña: Ediciones Alborada.
- (1986): *Voz y memoria. (Antología poética)*. A Coruña: Ediciones Alborada.